

Text framlagd vid Nordiska Historikermötet i Joensuu, augusti 2014

Fredrik Thisner, Historiska institutionen, Uppsala universitet & Militärhistoriska avdelningen, Försvarshögskolan

Indelta inkomster 1721–1833

En undersökning av det militära löneindelningsverket med Dalregementet, Upplands, Västerbottens och Älvsborgs infanteriregementen som exempel

Avsikten med detta bidrag är att presentera huvudresultaten från ett projekt, finansierat av Handelsbankens forskningsstiftelser, som rör det militära löneindelningsverket. Projektets vidare syfte har varit att lämna ett bidrag till forskningen kring såväl förvaltningens som det statliga omfördelningssystemets förutsättningar i Sverige. Frågan som står i fokus rör *hur* detta lönesystem fungerade i det egentliga Sverige under perioden 1721–1833.

Frågan är föranledd av tre huvudsakliga skäl. För det första är indelningsverket, vilket närmare kommer att framgå, ett svårplacerat system ur vissa teoretiska aspekter. Dess ”storhetstid” överlappade därutöver under en tid av förhållandevis omfattande ekonomiska förändringar. För det andra var indelningsverket något av en hörnpelare för den svenska staten; betydande delar av såväl krigsmakten som den civila förvaltningen avlönades och underhölls genom det. Den enda institution som skulle kunna mäta sig med det under dess tid i drift var kyrkan; det var därmed en stor och betydelsefull samhällsinstitution. Slutligen kan frågan också motiveras med det faktum att vi för närvarande har stora kunskapsluckor om systemet.

Denna studie kommer inte att räta ut alla frågetecken, men förhoppningsvis kasta ljus över några centrala områden och därigenom bidra till ny kunskap.

Systemets uppbyggnad: feodalism med förbehåll

Det yngre indelningsverket etablerades under den svenska stormaktstidens slutfas och kan sägas vara en produkt av den statsformeringsprocess som Sverige och många andra europeiska stater genomgick under den tidigmoderna eran. Processen innebar att en ny typ av mer centraliserade statsbildningar såg dagens ljus. Beroende på teoretiska utgångspunkter och forskningsinriktning har denna statsformation fått olika benämningar. Så har ”maktstater”, ”skattestater” eller ”militärstater” använts för att empiriskt eller teoretiskt fånga olika centrala drag i den nya staten.¹ Statsformeringsprocessen var intimt förknippad med de många och långa

¹ Frohnert, 1993 s. 2–4, Lindegren, 1995 s. 11, Rian, 2000 s. 27–28.

krigen som utspelade sig på den europeiska kontinenten under 1500-, 1600- och i viss mån 1700-talen. Slutresultatet var en europeisk statstyp med en dittills oöverträffad förmåga att mobilisera resurser, i synnerhet sådana för militära ändamål.²

Sverige har under 1600-talet och det tidiga 1700-talet beskrivits som en utpräglad militärstat.³ Krigsmakten intog en framskjuten plats bland statens utgiftsposter, på samma gång som statens mer angelägna uppgifter var att säkerställa resursflödena till densamma. En av grundbultarna i det svenska resurssystemet utgjorde från och med 1680-talet – med undantag för det stora nordiska kriget – alltså det agrart fotade yngre indelningsverket. Det var på samma gång ett lönesystem för statliga ämbetsmän, ett rekryterings- och underhållssystem för kavalleriets ryttare och ett integrerat skattesystem. Detta bestod av ett antal komponenter, nämligen *rusthållet* som var kavalleriets underhållsorganisation, *kenektehållet* – som i snävare bemärkelse inte räknas till indelningsverket, men som av tradition ändå brukar inkluderas i systemet – och som försörjde infanteriet med soldater. Till detta hörde också *befällets indelning* (det militära löneindelingsverket) som avlönade officerarna, underofficerarna och de civil-militära funktionärerna vid regementena. Vid sidan av det militära indelningsverket fanns även det civila indelningsverket, som avlönade kronans ämbetsmän på lokal och regional nivå. Det civila indelningsverket var dock till sin storlek mindre än det militära systemet.

Det yngre indelningsverket kom vid sidan av kyrkan bli en hörnpelare i det svenska och finska samhället och involverade inte bara officerare, underofficerare, ryttare och båtsmän, utan även civila ämbetsmän, rusthållare, skattebönder och en mängd andra på landsbygden hemmahörande individer. I Sverige kom delar av systemet att få en livstid på mer än 200 år. Trots att mycket skrivits om indelningsverket, har liten uppmärksamhet ägnats åt att systematiskt analysera en av indelningsverkets kärnfunktioner, nämligen att producera lönemedel.

Förutsättningen för det yngre indelningsverket var reduktionsbesluten på 1680 och 1682 års riksdagar, då kronan drog in, reducerade, en stor mängd gods från adeln som under tidigare decennier förlänats den. Reduktionen genomfördes inte enbart i det svenska riket utan även i dess provinser. Särskilt viktig kom reduktionen att bli i de baltiska besittningarna, både för kronans finanser och för böndernas villkor där.⁴

De indelta lönerna bestod av åtminstone två komponenter. Den första var ett *boställe*, en gård som skulle bebos och helst också brukas av indelningshavaren och vars avkastning utgjorde en del av lönen. Till bostället

² Lindegren, 1995 s. 11–14, Tilly, 1997, 67–95, Rian 2000 s. 28–29, Glete, 2002 s. 1–66.

³ Lindegren, 1995 s. 45–46.

⁴ En tredjedel av de totala reduktionsinkomsterna stammade från baltiska reducerade gods. Här medförde reduktionen även att livegenskapen upphävdes. Livegenskapen återinfördes sedan i samband med att Ryssland erövrade provinserna efter stora nordiska kriget, Loit, 2013, s. 33–45.

hörde ett så kallat karaktärshus, en tjänstebostad vars storlek och övriga prakt var anpassad efter innehavarens rang. Ett översteboställes huvudbyggnad kunde anta storleken av en större herrgårdsbyggnad, medan de lägre officerarnas mangårdsbyggnader hade mer beskedliga proportioner.

Den andra komponenten bestod av *räntor* från särskilda till indelningen anslagna hemman. Räntorna utgick vanligen i naturapersedlar. Till räntorna, vars sammansättning varierade med regionens produktionsförutsättningar, tillkom för många löntagare vanligen också *kronotiondespannmål*.

Ju högre grad indelningshavaren hade, desto större areal, mer ståndsmässigt boende och större räntevolymmer kom han i åtnjutande av. Löntagaren hade sin indelning så länge han innehade sin tjänst. När han blev befördrad eller tog avsked var han således tvungen att flytta.⁵

Med utgångspunkt i indelningsverkets organisation, så som den såg ut under 1690-talet, kan konstateras att det vid arméns 34 indelta regementen fanns löneutrymmen för omkring 790 officerare och 1 290 underofficerare.⁶ Totalt fanns det uppskattningsvis 3 800 löneindelningar inom det militära löneindelningsverket, allt ifrån regementsmusikanternas till överstens.⁷ Av hela den svenska arméns officerare var omkring 60 % av officerarna och underofficerarna avlönade genom indelningsverket vid 1700-talets mitt.⁸

En egenartad lösning

Det yngre indelningsverket hade få egentliga motsvarigheter utomlands vid denna tidpunkt och dess tillkomst uppvisade ur vissa centrala aspekter högst motsägelsefulla drag.⁹ Medan centralmakten under trycket av långvariga krig under 1500- och 1600-talen, befann sig under stark centralisering, kom avlönings- och skattesystemet att decentraliseras i Sverige. De skatter som i många andra stater först skulle betalas in till statskassan av skattebetalarna, betalades i Sverige direkt, huvudsakligen in natura, till statens indelta tjänare. Åtminstone ytligt betraktat förefaller systemet ha haft ganska lite att göra med processer som gick i riktning mot alltmer centraliserade resurssystem.

Förklaringen till den skatte- och avlöningstekniska lösning som indelningsverket utgjorde brukar anges vara det som den svenska ekonomin då huvudsakligen producerade, nämligen jordbruksprodukter. Staten efterfrågade

⁵ För detta se exempelvis Holm, 1935, s. 62–73 och Fredriksson, 1997, s. 18

⁶ Nilsson, 1988, s. 107.

⁷ Varje infanteriregemente hade 113 löneindelningar, en siffra som här schablonartat multiplicerats med 1697 års 34 regementen.

⁸ Thisner, 2007, s. 46. Relationen indelta löntagare förblir densamma om underlaget vidgas till att även gälla underofficerarna, för detta se Artéus, 1982, s. 184

⁹ Det saknas förvisso inte exempel på likartade decentraliserade lösningar tidigare i historien. Emellertid var avlöningssystem som bygger på indelningsförfarande sällsynta om såväl den sena tidpunkten för dess införande som den skala som systemet fick i Sverige tas i beaktande. För detta se Backlund, 1993 s. 19–20.

pengar, medan ekonomin alltjämt dominerades av produktion av livsmedel och andra naturprodukter. Central uppbörd av naturskatter var emellertid ett opraktiskt företag. En lösning som byggde på indelning blev därför smidigare.¹⁰ Införandet av indelningsverket innebar specifikt för dess löntagare att staten delegerade problemet med att omvandla naturprodukter till kontanter till statstjänarna.

Även i andra avseenden ter sig systemet som tvetydigt. Stellan Dahlgren skiljer i en teoretisk diskussion om skatternas utformning mellan *direkt* och *indirekt skatteexploatering*. Kännetecknande för direkt skatteexploatering menar han vara när en klass eller grupp helt eller delvis kontrollerar skattesystemet och uppbär skatterna för egen räkning utan motprestationer till staten. Som direkt skatteexploatering räknar han också sådana fall då en motprestation förvisso är bestämd, men där möjligheter finns att på avgörande sätt påverka antingen motprestationens eller de uppburna inkomsternas omfattning. Ytterligare ett kriterium på direkt skatteexploatering är, menar Dahlgren, att den som uppbär skatterna representerar statsmakten och uppbär dem på dess vägnar. Indirekt skatteexploatering kännetecknas istället av att den dominerande klassen eller gruppen inte själva erhåller skatteintäkterna, men att skattesystemets utformning som sådant ökar deras inkomster. Ett annat kännetecken för indirekt skatteexploatering är att de som drar nytta av skattesystemet uppträder som privatpersoner. Dahlgren poängterar dock att de två idealtyperna i praktiken är svåra att särskilja från varandra.¹¹

Frågan är då hur det indelta lönesystemet passar in i Dahlgrens mall. Relationerna inom indelningsverket kan förvisso beskrivas som feodala, men löntagarna var här inte ränteägare i samma bemärkelse som ägare av frälsejord. Räntorna kopplade till indelningsverket fixerades nämligen under 1600-talets slut. De indelta löntagarna kunde alltså inte själva påverka räntans storlek efter eget gottfinnande och deras möjligheter att av- och tillsätta åbor på sina anslagna skattehemman var begränsade.¹² Indelningsverket som feodalt tillägnelsesystem var således försett med betydande inskränkningar. Löntagarna uppbär heller inte skatterna utan motprestationer till staten. Ett lönesystem förutsätter ju närmast per definition att någon form av prestation faktiskt föreligger, även om den ibland kan ha varit av mindre omfattning. Så långt förefaller alltså inte löneindelingsverket entydigt kunna klassificeras som direkt skatteexploatering. Däremot uppbär löntagarna skatterna i högsta grad såsom representanter för staten och inte som privatpersoner, vilket å andra sidan är ett kännetecken för direkt skatteexploatering. Därtill kom att en del av lönerna skulle produceras på boställena som var gårdar som kronan upplåtit åt löntagare

¹⁰ Backlund, 1993 s. 19.

¹¹ Dahlgren, 1990, s. 3.

¹² Herlitz, 1974, s. 160–161, Backlund, 1993, s. 18.

så länge han innehade en bestämd befattning. Det indelta lönesystemet skulle därmed utifrån Dahlgrens idealtyper vara att betrakta som ett slags hybrid.

Hitintills kan därmed sägas att indelningsverket uppvisade ett antal såväl gemensamma som särskiljande drag i förhållande till såväl det allmänna europeiska statsformeringsförloppet som till teoribildningen kring feodala tillägnelsesystem. Etablerandet av enväldet, möjliggjort av reduktionen på 1680-talet och införandet av en redan i fredstid stående armé passar väl in i det allmänneuropeiska mönstret. Den decentraliserade lösningen, med drag som ytligt betraktat mer påminner om ett mikrolänsväsen, ter sig i förstone som ett ”feodalt återfall” i centraliseringens tidevarv. Som tillägnelsesystem betraktat, är det å andra sidan svårt att beteckna indelningsverket som utpräglat feodalt, annat än ur den aspekten att systemet vilade på agrar produktion, med en skiljelinje dragen mellan skattebetalande bönder och en klass med anspråk deras räntor. Indelningsverkets räntetagare var belagda med restriktioner i en sådan utsträckning att frågan är befogad att ställa huruvida termen feodalism – annat än i en urvattnad betydelse – är träffande. Därutöver skulle delar av löneindelningsverket produceras genom boställets drift, gårdar som var upplåtna åt officerarna endast under den tid de innehade en viss befattning. Indelningsverket tycks därmed hamna mellan olika stolar.

Löneindelningens klassiska period

Berndt Fredriksson pekar ut fyra faser i det yngre indelningsverkets tvåhundraåriga historia. Den första fasen betecknar han som uppbyggnadsfasen under 1680- och 1690-talen, medan den andra fasen präglades av stora störningar i samband med stora nordiska kriget och åren omedelbart därefter. Den tredje fasen, indelningsverkets ”klassiska” period, omfattade 1720-talet fram till 1800-talets början. Under denna period, menar Fredriksson, hade systemet fullt ut genomförts och fungerade som ett effektivt sätt att rekrytera, underhålla och avlöna krigsmakten på. Den sista fasen, avvecklingsfasen utgjordes slutligen av återstoden av 1800-talet.¹³ Även Backlund framhåller 1700-talet som indelningsverkets ”storhetstid” och ”höjdpunkt”.¹⁴

Redan 1813 års regementsreform innebar en relativ tillbakagång för den indelta löneformen. De indelta regementenas storlek ökades i samband med regementenas organisationsförändring – infanteriregementena med hela 50 % – men de nya officers- och underofficerstjänsterna kom att avlönas med kontanta löner.¹⁵ Lönerevisionen 1833 utgjorde för officerarnas och ytterligare några löntagares del en viktig milstolpe i lönesystemets avveckling. I samband med

¹³ Fredriksson, 1997, s. 61.

¹⁴ Backlund, 1993, s. 35.

¹⁵ Nilsson, 1988, s. 122–123.

denna reform reducerades antalet löntagare som skulle avlönas med boställen. De övriga skulle utarrenderas på 30-åriga arrendeperioder.¹⁶

Lars Ericson har undersökt Södermanlands regementes ekonomi med hjälp av två nedslag, nämligen år 1790 och 1840. Han konstaterar att andelen statsanslag 1840 var så hög att han finner det befogat att ifrågasätta om man i finansiellt hänseende verkligen kan beskriva regementet som indelt. Regementets intäktsstruktur påminde då snarare om ett kontantavlönat förband.¹⁷

Från år 1869 utgick grundskatterna i pengar, varvid praktiken med att betala skatt i natura definitivt försvann och 1875 bestämdes att samtliga officerare skulle avlönas kontant, varvid systemet med boställen slutgiltigt var avskaffat.¹⁸ Löneregleringen 1833 och den efterföljande utvecklingen, röjer därmed ett samhälle som i betydligt högre grad än 1680-talets Sverige baserades på en penninghushållning. I och med samhällets ökade kapitaliseringsgrad hade också indelningsverket som resurssystem passerat sitt bäst-före datum. De ekonomiska förhållanden som i allt väsentligt varit en del i dess rationalitet hade då ersatts med en annan struktur.

Indelningsverket kom alltså att få en mycket lång kontinuitet, något som väcker frågor kring hur det påverkades av den strukturomvandling det svenska jordbruket genomgick från och med 1700-talets mitt; den agrara revolutionen. Denna innebar kortfattat ett ekonomiskt uppsving, en befolkningsökning och en allt högre marknadsintegration. Nya brukningsmetoder och grödor infördes successivt och parallellt med detta kom nya institutionella arrangemang att införas i jordbruket, såsom exempelvis skiftesreformerna. Den tidigare forskningen har uppmärksammat några av de konsekvenser den agrara revolutionen och det ekonomiska uppsvinget hade på det tidigmoderna skattesystemet; nämligen möjligheten till en ökad kapitalackumulation för de skattskyldiga. Denna mekanism blir särskilt tydlig om den relateras till det förhärskande grundskattesystemet, genom vilket skatterna låstes fast.¹⁹ När jordbruksproduktionen så småningom ökade, blev en av konsekvenserna att de skattskyldiga bönderna fick behålla en allt större del av sitt producerade överskott. Statens instrument för exploatering kan därmed med tiden sägas ha blivit allt trubbigare.²⁰ Utvecklingens konsekvenser gör det möjligt att betrakta bönderna såsom på sikt gynnade av skattesystemet, närmast på sätt som liknar indirekt skatteexploatering.

¹⁶ Fredriksson, 1997, s. 21, Gerhardsson, 1997, s. 75, Ericson, 2002, s. 134–135.

¹⁷ Ericson, 1989, s. 101–102.

¹⁸ Dahlgren, 1990, s. 84, Fredriksson, 1997, s. 21.

¹⁹ Fixeringen av grundskatterna skedde i samband med det yngre indelningsverkets införande.

²⁰ För denna utveckling, se Herlitz, 1974, passim, se dock särskilt, s. 360 och 387, Isacson, 1979, s. 12–13, Backlund 1993, s. 27, Fredriksson, 1997, s. 12–13.

Tidigare forskning har uppmärksammat indelningsverkets roll i den agrara revolutionen, inte minst eftersom det utgjorde grundbulten i skattesystemet.²¹ Ett problemområde som emellertid borde vara minst lika angeläget att belysa är då om och hur jordbrukets strukturomvandling påverkade indelningsverket, en institution som ju i högsta grad var agrart förankrad. På denna punkt är forskningsläget betydligt magrare, något som är anmärkningsvärt, givet indelningsverkets centrala roll. Göran Ulväng påpekar exempelvis i sin forskningsöversikt att indelningsverkets ekonomiska förhållanden i samband med den agrara revolutionen i det närmaste är ett outforskat område.²²

Forskningen utpekar således stagnerande räntor som en effekt av den ekonomiska omvandlingen. Tillämpat på befällets indelning, borde detta alltså innebära att de naturaskatter som var anslagna indelningarna över tid motsvarade allt mindre andelar av räntegivarnas produktionsöverskott, även om räntevolymer över tid var desamma. Indelningarnas boställen borde emellertid i likhet med den allmänna agrara utvecklingen, uppvisa ökade avkastningsvolym. Beroende på relationen mellan anslagna räntor och boställsavkastningens andel i indelningen, borde också oförutsedda löneskillnader ha uppstått.

Ytterligare en aspekt som bör ha bidragit till ökande skillnader rör räntersedlarnas skiljaktiga prisutveckling. I synnerhet spannmålspriserna ökade kraftigt under 1700-talet. Spannmålspriserna hade stigit från 1500-talets mitt, men sedan planat ut kring mitten av 1600-talet. Från mitten av 1500-talet till mitten av 1600-talet hade den framväxande statens skattebas på detta sätt vidgats. Inte förrän några decennier in på 1700-talet vände spannmålskonjunkturerna uppåt igen, denna gång utan att skatterna justerades uppåt.²³ Det yngre indelningsverket infördes således under en period då spannmålspriserna planat ut. Dess ”storhetstid” sammanföll däremot med stigande spannmålspriser, något som vissa forskare tagit till intäkt för att systemet var synnerligen förmånligt ur löntagarnas horisont.²⁴

Studiens genomförande

Den övergripande frågan för studien är *hur fungerade befällets indelning som lönesystem under perioden 1721–1833?*

Centrala faktorer för att förklara systemets sätt att fungera har utöver indelningarnas *sammansättning* även *lokala förhållanden, löntagarnas socioekonomiska bakgrund, den agrara revolutionen och skattesystemets utformning* bedömts vara.

²¹ För ett sådant upplägg, hänvisas till Fredriksson, 1997 passim och Backlund, 1993, passim.

²² Ulväng, 2002, s. 182.

²³ Hegardt, 1982, s. 486–487.

²⁴ Artéus, 1982, s. 161–165.

Frågeställningen har brutits ned i följande delfrågor, nämligen:

1. *Hur var indelningarna sammansatta?*
2. *Vad bestod räntorna av och hur stora var räntevolymerna?*
3. *Hur förvandlades naturallönerna till kontanter?*
4. *Vilken roll spelade boställena i lönesystemet?*
5. *Hur drevs boställena?*
6. *Hur fungerade löneindelningsverket som inkvarteringslösning?*

Fyra indelta infanteriregementen har valts för denna studie, varvid två därefter analyserats närmare avseende boställenas bruksförhållanden och disposition. Undersökningen har avgränsats till att röra officerarnas indelningar, något som sammanhänger med att officerslönerna vid ett infanteriregemente sammanlagt, enligt jordeböckerna motsvarade 65 % av de totala resursvolymer som transfererades inom ramen för avlöningssystemet. Valet av regementen har gjorts utifrån två olika hänseenden, nämligen jordbrukets allmänna förutsättningar samt lönesystemens kamerala sammansättning. Den senare aspekten behandlas mer utförligt nedan.

De valda regementenas avlöningssystem var fotade i högst skiljaktiga jordbruksförhållanden. Upplands regemente var situerat i en utpräglad spannmålsbygd som under undersökningsperiodens gång blev alltmer specialiserad på spannmålsodling. I Sjuhäradsbygden som var hemvist för Älvsborgs regemente spelade boskapsskötsel en betydligt större roll i jämförelse med Uppland. Dalregementets boställen var hemmahörande i en protoindustrialiserad region som präglades av att ligga i skuggan av bergshanteringen. I vissa områden hade växelbruk här introducerats redan under 1700-talets mitt. Binärningar kopplade till bergsnäringen spelade därvidlag också en viktig roll. Västerbottens regemente, slutligen, hade sina indelningar i en trakt där boskapsskötseln spelade en förhållandevis viktig roll och där den goda jordtillgången och förekomsten av andra näringsfång medförde att arbetskraft var förhållandevis dyr att leja.

Källbrist som bieffekt

En studie av indelningsverket och i synnerhet dess ekonomiska aspekter erbjuder en mängd metodologiska problem, något som också präglat dess historiografi. Mycket av vår nuvarande kunskap bygger nämligen på information om systemets yttre ramar, genererat av studier på normativ nivå. Systemets ”innanmäte” har ägnats påfallande lite uppmärksamhet, något som sammanhänger med att källmaterialet på vissa avgörande områden är fragmenterat och svårtytt.

Huvudproblematiken kan sammanfattas i två delar. Den första sammanhänger med skattesystemet som sådant och berör i synnerhet lönernas hemmansräntor. Den andra rör de lönekomponenter som var kopplade till

bostälernas avkastning och deras drift. Båda dessa komponenter måste sammanföras för att kunna svara på frågan om hur systemet fungerade i ekonomiskt hänseende.

När det gäller skattesystemet kan konstateras att den decentraliserade uppbördens var en närmast ”bilateral fråga” mellan löntagaren och skattebetalaren. Man kan därför inte på samma sätt som för kronans övriga skatter följa dessa i räkenskaperna.²⁵ En inneboende konsekvens av organisationens struktur är därmed en på vissa avgörande punkter besvärande källbrist.

Som nämnts utvecklades inte heller bostälernas avkastning enligt samma principer som de anslagna skatterna. Boställsavkastningen var inte fixerad, utan förändrades med jordbrukets regionala utveckling. Det rör sig således om en betydligt mer komplex dynamik än för beräkningar av de intäkter räntorna stod för.

Forskningsläget kring hur de ekonomiska förhållandena sett ut på boställena är därutöver mycket sparsamt och splittrat. En anledning bakom detta sammanhänger återigen med källäget. Källmaterialet kring bostälernas avkastningsgrader är nämligen ännu sämre än för de indelta skatterna. Löntagarna hade ingen skyldighet att löpande föra bok över de lönedel deras boställen avkastade.

Emellertid finns ett värdefullt, men underutnyttjat material att tillgå för indelningsverkets ekonomiska ”output” vid slutet av undersökningsperioden, närmare bestämt Boställsavkastningskommitténs underlag från 1827. En central källa till såväl de militära bostälernas avkastning som de bidrag anslagna räntor och kronotondespannmål lämnade till indelningarna tillkom i samband med förarbetena till 1833 års löneroglering, en reform som kan betraktas som den mest genomgripande förändringen i det yngre militära indelningsverket sedan dess tillkomst. För att genomföra lönerogleringen var det givetvis av betydelse att man först bildade sig en uppfattning om vad boställena egentligen producerade och hur indelningarnas sammansättning i övrigt påverkade de faktiska lönebeloppen. Av denna anledning tillsattes den så kallade Boställsavkastningskommittén, som år 1827 presenterade resultaten av sitt arbete.²⁶

För denna undersöknings syften är givetvis materialet ytterst tacksamt då det samlat och för ett och samma tillfälle ger tillgång till uppgifter för i princip hela det militära löneindelningsverkets indelningar. Materialet ger alltså en möjlighet att vid ett tillfälle under undersökningsperiodens slutskede studera löneindelningsverket i blyxtbelysning. Det ger däremot inte möjlighet att fånga systemets utveckling år från år. Det finns det å andra sidan inget annat material som gör på ett fullgott sätt heller.

²⁵ Frohnert, 1993, s. 74, Fredriksson, 1997, s. 13.

²⁶ KrA, Kommittéer och kommissioner 1694–1929, Boställsavkastningskommittén 1827.

Undersökningen har avgränsats till att Dalregementet samt Upplands, Västerbottens och Älvsborgs infanteriregementen. Studierna kring boställets driftsformer och deras utnyttjande som tjänstebostäder, har av arbetskonomiska skäl måst inskränkas till två regementen, nämligen Upplands och Västerbottens regementen. Valet av dem betingas av två primära faktorer. Den första rör deras radikalt skiljaktiga jordbruksförhållanden. Den andra sammanhänger med att regementena ur löntagarnas perspektiv rimligen måste ha värderats på olika sätt. Upplands regemente var placerat i en förhållandevis tätbefolkad trakt i närheten av huvudstaden medan Västerbottens regemente fanns i rikets periferi.

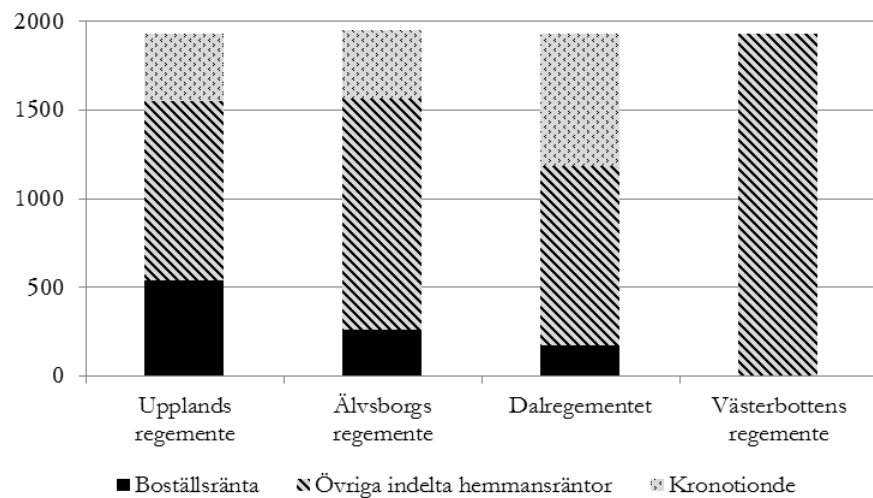
I Upplands regementes fall följs samtliga officersboställen från 1721 till och med 1833 med hjälp av mantalslängder, husförhörlängder och – för att säkerställa att löntagaren stämmer överens med brukaren – generalmönsterrullor. Denna information har sedan sammanställts i en databas. För Västerbottens regementes vidkommande, vars indelningar inte var kompletta med boställen förrän vid 1770-talets ingång, har hälften av regementes officersboställen från 1770 till 1833 undersökts på motsvarande sätt. Anledningen bakom valet att endast undersöka hälften av boställets drift närmare, sammanhänger med att vissa boställen av olika anledningar med tiden kom att bytas ut, exempelvis beroende på nya gränsförhållanden efter 1809. Totalt bygger studien på omkring 3 200 brukarår för Upplands regemente och något mer än 800 brukarår för Västerbottens. Någon studie av militär boställsdrift av motsvarande kvantitativa omfattning har tidigare inte gjorts.

Indelningarnas sammansättning

Totalt motsvarade samtliga officerslöner vid ett indelt infanteriregemente ett kronovärde om omkring 5 810 daler silvermynt eller – efter myntreformen 1776 – något mer än 1 900 riksdaler specie. I en regementsuppsättning officerslöner utgjordes i allmänhet 20 % av kronotondespannmål, medan resten i varierande utsträckning bestod av intäkter hemmahörande från boställen och anslagna räntor.²⁷

²⁷ Detta framgår exempelvis vid en bearbetning av KrA, Indelningsverk och jordeböcker, vol. 11 (Hälsinge regemente 1779), vol. 26 (Kronobergs regemente 1780), vol. 47 (Skaraborgs regemente 1779), vol. 73 (Upplands regemente 1780) och vol. 96 (Älvsborgs regemente 1780).

Diagram 1. Officersindelningarnas sammansättning efter kronovärde (riksdaler specie), regementsvis vid Dalregementet och Upplands, Älvsborgs och Västerbottens infanteriregementen.

Källa: KrA, Indelningsverk och jordeböcker, vol. 8 (Dalregementet 1794), vol. 73 (Upplands regemente 1780), vol. 78 (Västerbottens regemente 1779) och vol. 96 (Älvsborgs regemente 1780).

Anm.: Avkastningen från: Västerbottens regementes officersindelningars boställen var på grund av särskilda omständigheter inte försedda med någon kronovärdering.

Som framgår av diagram 1, varierade de olika intäktskategoriernas relativa betydelse mellan regementenas avlöningssystem. Vid Västerbottens regemente utgjorde anslagna hemmansräntor enligt jordeböckerna hela lönesystemet. Vid Upplands regemente och Dalregementet motsvarade de omkring hälften av de sammantagna officerslönerna, medan de vid Älvsborgs regemente stod för omkring två tredjedelar. Som vidare framgår hade Dalregementet en större relativ andel kronotiondespannmål anslagen. I övrigt vilar i detta urval Upplands regementes avlöningssystem i högst utsträckning på avkastning från boställen, medan Västerbottens regemente varken hade någon boställsränta bokförd eller några intäkter från kronotiondespannmål. Upplands och Västerbottens regementen framstår därmed som de studerade lönesystemens extremer i detta avseende.

Lönesystemens olika intäktsp profiler till trots, är det inte desto mindre rimligt att anta att intentionen var att de skulle vara ungefärligen lika stora när systemet etablerades under 1600-talets slut.

Kronotiondet utgick i spannmål, men vad bestod då hemmansräntorna huvudsakligen av? De tyngst vägande persedlarna i de olika förbandens avlöningssystem presenteras i tabell 1 nedan.

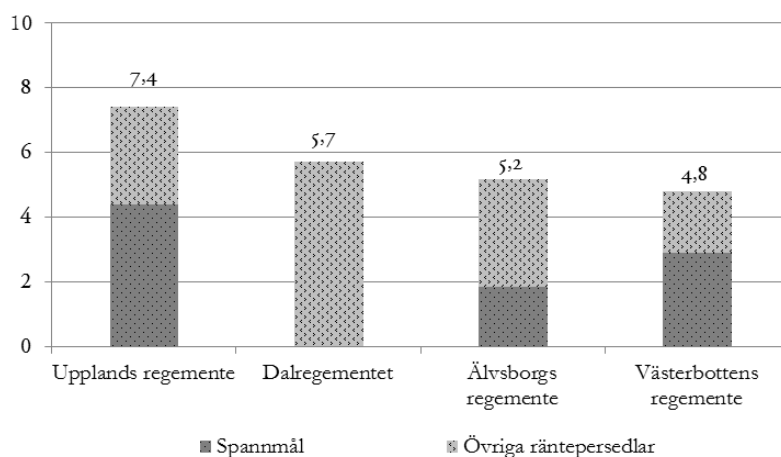
Tabell 1. Hemmansröntornas viktigaste persedlar vid Dalregementet samt Älvsborgs, Upplands och Västerbottens regementen

Förband	Huvudsaklig räntepersedel
Älvsborgs reg.	Smör, pengar och spannmål
Upplands reg.	Spannmål
Dalregementet	Kol och ved
Västerbottens reg.	Pengar, smör, spannmål

Källa: Bearbetning av uppgifter i KrA, Indelningsverk och jordeböcker, vol. 8 (Dalregementet, Persedeljordebok 1779), vol. 73 (Upplands regemente 1780), vol. 78 (Västerbottens regemente 1779) och vol. 96 (Älvsborgs regemente 1780).

Som nämnts och som framgår av tabell 1, varierade röntorna inte bara efter deras volym, utan också efter persedelsammansättning. Hur såg då deras värdering ut i reda pengar vid undersökningens slutskede? Boställsuppskattningskommittén värderade hemmansröntorna efter länsmarkegångsprisernas medelvärden, beräknade på en tioårig prisserie. Efter denna beräkning kan konstateras att kronationdespannmålen vid de förband som hade sådan anslagen, i samtliga fall var värderad till omkring tio riksdaler banco/kronovärdesriksdaler. Diagram 2 nedan visar hemmansröntornas värden per riksdaler kronovärde vid undersökningsperiodens slut.

Diagram 2. Hemmansröntornas markegångsvärde 1817–1826 / riksdaler kronovärde vid Dalregementet och Upplands-, Älvsborgs-, Västerbottens infanteriregementens officersindelnings

Källa: bearbetning av uppgifter ur Kommittéer och kommissioner 1694–1929, Boställsavkastningskommittén 1827, Upplands, Älvsborgs och Västerbottens regementen, samt Dalregementet. Räntespannmålens andel av värdet har angivits med mörkare färg.

Som diagram 2 visar är det uppenbart att hemmansröntorna utvecklats på olika sätt. Här är det tydligt att Upplands regemente hade den förmånligaste

räntesammansättningen, men de ingick å andra sidan i det avlöningssystem där deras relativa betydelse var minst. Över hälften av detta värde hade sin grund intäkter från spannmålsräntor. Västerbottens regemente befann sig i den andra änden av detta förmånlighetsspektrum. Även här framgår dock att spannmålsräntorna vid denna tid stod för mer än hälften av räntornas reala värden vid denna tidpunkt. Om det således var spannmålsräntorna som drog upp Upplands regementes genomsnittsvärden, så var det också spannmålen som i någon mån räddade hemmansräntornas värden vid Västerbottens regemente. Detta lönesystem vilade å andra sidan – enligt jordeböckerna – helt på hemmansräntor. Så långt bekräftar resultatet den tidigare forskningens betoning av spannmålsräntornas betydelse.

Penningräntorna urholkades som kontrast av inflation, något som är tydligt vid Västerbottens regemente där de spelade den enskilt största rollen i detta urval. I samband med myntreformen 1776 renoverades åtminstone en del av penningsskatternas värden. Penningräntornas utveckling från 1720-talet och framåt, kan därför inte beskrivas som en rak utförlöpa, även om tendensen, utslagen över hela perioden givetvis blev negativ.

Västerbottens och Älvsborgs regementen var de förband i detta urval som vilade tyngst på anslagna hemmansräntor. Ironiskt nog är det också dessa två regementen som fått se sina hemmansräntor stagnera i högst utsträckning. Resultatet ger därmed visst stöd för uppfattningen att lönesystem som i hög utsträckning byggde på räntor – i synnerhet sådana med låg spannmålshalt – med tiden kom att bli mindre lukrativa. En annan fråga är då hur dessa skattemedel – i de fall de betalades i natura – omvandlades till reda pengar.

Persedlar blir pengar

Löneindelningsverket var på varierande sätt kopplat till olika marknader, detta eftersom naturskatterna i varierande utsträckning måste omvandlas till pengar. Tre huvudsakliga sätt som detta skett på kan här utkristalliseras som jag benämnt som *lokal avsättning*, *symbios* och *långväga handel*.

Den lokala avsättningen präglades av förhållandevis korta transportavstånd där köparen inte nödvändigtvis behövde vara specificerad. Den skedde huvudsakligen i områden som präglades av spannmålsbrist. Tydliga exempel här är Västerbottens och Älvsborgs regementen, men även delar av Dalregementets kronotiondespannmål bör ha omsatts på detta sätt. Den typ av interaktion som präglas av symbios, skiljer sig från den lokala avsättningen på så sätt att avnämaren var betydligt mer specifik. Tydligast kommer den typ av marknadsintegration som benämns symbios, till uttryck i Dalregementets kolräntor som likt hand i handske passat in i det regionala produktionssystemet. I någon mån kan även under delar av undersökningsperioden Upplands regementes försäljning av spannmål till de norduppländska bruken sägas ha haft sådana drag. Det tydligaste uttrycket för omsättande av räntepersedlar genom långväga handel, uppvisade slutligen Västerbottens regemente, där smör

skeppats till Stockholmsmarknaden, men även Upplands regementes löntagare har troligen begagnat sig av denna metod. Framförallt avses i det senare fallet lönespannmål som gått till Bergslagen. Även om avstånden förvisso inte var lika långa som för västerbottningarnas vidkommande, var transporter till lands såvitt mellanhänder nu inte var involverade, inte desto mindre så besvärliga att epitetet långväga handel ändå förtjänar sin plats.

Sättet som räntorna – och för all del också bostälernas avkastning – måste hanteras för att konverteras till pengar å ena sidan och räntepersedlarnas värdeutveckling å den andra, visar på ytterligare en av lönesystemets paradoxer. På räntetagarnas bord låg omak att omvandla naturaskatter till pengar. De löntagare som hade en stor andel penningräntor i sina löner och slapp detta omak – vilket i förstone ter sig mer rationellt – förlorade långsiktigt på det i ekonomiskt hänseende.

Hur förhöll det sig då med avkastningen från boställena? Om räntorna antingen förlorade varierande delar av sina ursprungliga värden och räntesystemen således kom att utvecklas heterogent över tid, borde rimligen, boställena med tiden ha producerat ett större överskott.

Bostället som lönedelsproducent

De indelta lönerna vilade som framgått i varierande grad på anslagna skatter. Inom ramen för lönesystemet utgjorde bostälernas avkastning i regel också en del av lönen. Till skillnad från indelningarnas anslagna skattebetalande hemmanen, var emellertid bostälernas överskott i princip helt i händerna på indelningshavaren. Bostälernas avkastning utvecklades därmed över tid efter andra principer än intäkterna från räntorna. Tabell 2 nedan visar bostälernas roll i de olika avlöningssystemen, enligt indelningsverkets jordeböcker.

Tabell 2. Boställsräntornas storlek enligt kronovärderingen (riksdaler specie), samt relativa betydelse vid Dalregementet, Upplands, Västerbottens och Älvsborgs regementen omkring 1780.

	Boställsräntor, specie	rdr. Relativ andel, %
Upplands regemente	542	28,0 %
Älvsborgs regemente	260	13 %
Dalregementet	176	9 %
Västerbottens regemente	0 *	0 % *

Källa: Bearbetning av KrA, Indelningsverk och jordeböcker, vol. 8 (Dalregementet 1794), 73 (Upplands regemente 1780), 78 (Västerbottens regemente 1779), 96 (Älvsborgs regemente 1780).

*Västerbottens regementes boställen anges vara av säterinatur enligt 20:e § i 1766 års resolution på krigsbefällets besvär och hade ingen ränta upptagen.

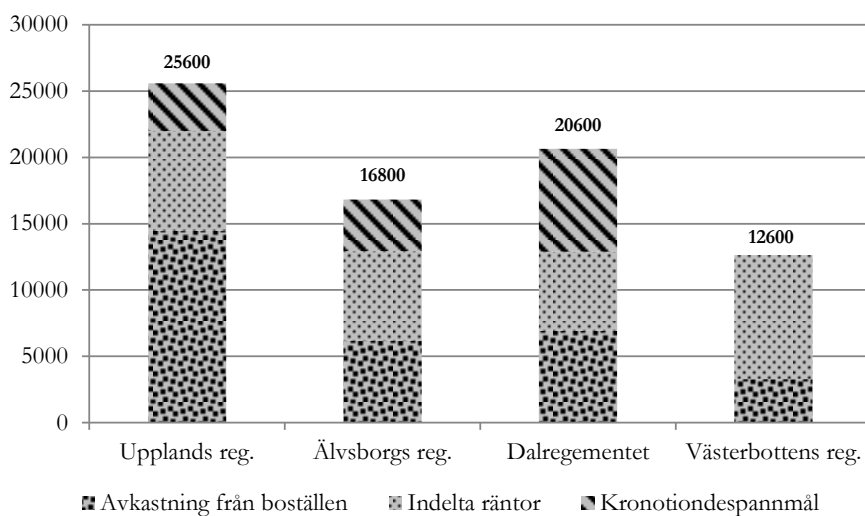
Som framgår varierade bostälernas betydelse inom respektive avlöningssystem betydligt. Störst roll spelade de vid Upplands regemente och minst roll – åtminstone i formell mening – spelade de vid Västerbottens regemente.²⁸ Vad motsvarade då dessa resurser under slutet av undersökningsperioden?

Boställsavkastningskommitténs utredning gav vid handen att bruttoavkastningen vid Upplands regementes officersboställen var störst bland de fyra förbanden. Här uppgick den till ett värde av 28 500 riksdaler banco, en avkastning som huvudsakligen genererats från spannmålsproduktion. Som minst var den vid Älvsborgs och Västerbottens regementen. Här låg den totala avkastningen från officersboställena kring 18 000 riksdaler banco. Intäkterna var här ungefärligen likvärdigt fördelade mellan intäkter från spannmåls- och animalieproduktion. Bruttointäkterna graverades givetvis i varierande mån. Framförallt var det bostälernas brukningskostnader – gårdarnas reproduktion – som kostade mest. Som högst tycks brukningskostnaderna ha varit vid Västerbottens regemente. Här bedömdes endast 18% av avkastningen kunna behållas för löneändamål, medan Upplands regementes bostälens avkastning låg kring närmare 50%. Anledningen bakom det låga utfallet vid Västerbottens regementes boställen, tycks framförallt hänga samman med förhållandevis höga arbetskraftskostnader. Omkring tre fjärdedelar av brukningskostnaderna härrörde här från kostnader för arbetskraft. Vid de övriga två förbandens officersboställen kunde genomsnittligen omkring 35 % av bruttoavkastningen behållas för löneändamål.

Hur såg då de totala löneintäkterna ut under 1820-talet, när lönesystemen sätts samman?

²⁸ Västerbottens regementes indelningar blev kompletta med boställen först omkring 1770. För att underlätta löntagarnas driftsvillkor hade samtliga dessutom förklarats vara av säterinatur.

Diagram 3. Totalt bedömda inkomster vid Upplands, Älvsborgs, Västerbottens och Dalregementets officersindelningar (riksdaler banco), enligt boställsavkastningskommitténs uppgifter 1827.

Källa: KrA, Boställsavkastningskommittén 1827, Upplands regemente, bilaga A, Älvsborgs regemente, bilaga B, Dalregementet, bilaga A och B, samt Västerbottens regemente, bearbetningar av uppskattningsprotokoll, daterat 1830-06-09.

Anm.: Uppgifterna för Västerbottens regemente bygger för boställsavkastningens vidkommande på 1830 års korrigerade värden. Prisuppgifterna för de indelta räntorna bygger på västerbottensförhållanden, då sådana saknas för de i Norrbotten belägna boställena. De räntor som anslagits indelningarna i Norrbottens var till sin sammansättning identiska med dem i Västerbotten. För Dalregementet saknas uppgifter för ett boställes avkastning. Summorna har avrundats till närmast hundratal

Som framgår av diagram 3, varierade officersindelningarnas löneintäkter betydligt mellan de olika förbanden. Det är rimligt att anta att åtminstone intentionen var att lönerna skulle vara ungefärligen lika stora när systemet knäsatte under slutet av 1600-talet, även om det är långt ifrån säkert att de i realiteten verkligen var det. Det är rimligt att tro att de förhållandevis stora skillnaderna regementena emellan var större under 1820-talet än vad indelningsverkets arkitekter rimligen skulle ha tolererat.

Om lönerna bryts ner på medellöner, kan konstateras att mönstren huvudsakligen går igen. En fänrik vid Upplands regemente tjänade genomsnittligen mer än vad en kapten (kompanichef) gjorde vid Västerbottens regemente. En kapten skulle enligt lönestaterna egentligen ha tjänat dubbelt så mycket som en fänrik. Spridningen inom respektive regemente visas i tabell 3 nedan.

Tabell 3. Högsta- och lägsta löner (riksdaler banco), avseende lönegraderna fänrik, löjtnant och kapten vid Dalregementet, Upplands, Västerbottens och Älvsborgs infanteriregementen, kring år 1820.

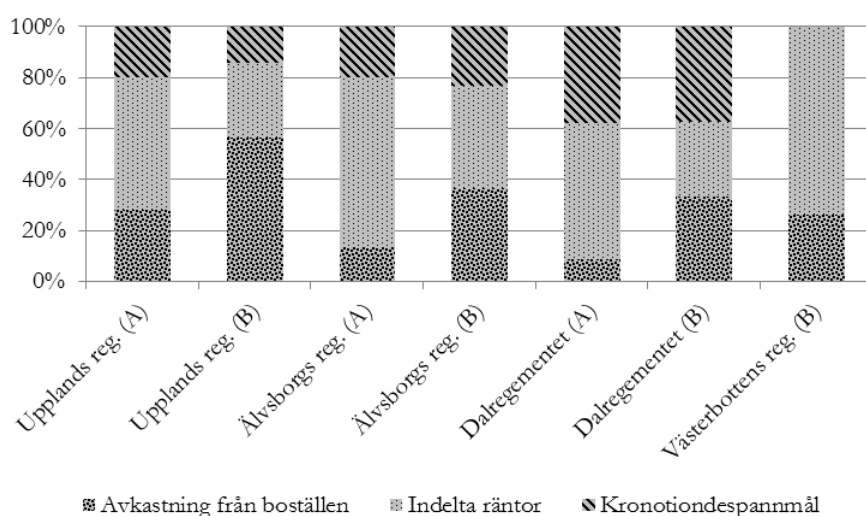
	Fänrik		Löjtnant		Kapten	
	Max.	Min.	Max.	Min.	Max.	Min.
Upplands reg.	654	375	645	460	1 176	695
Älvsborgs reg.	410	259	400	286	791	532
Dalregementet	390	202	456	241*	912	504
Västerbottens reg.	271	177	291	184	633	362

Källa: Bearbetning av uppgifter ur Kra, Boställsavkastningskommittén, Upplands regemente, bilaga A, Älvsborgs regemente, bilaga A och B, Västerbottens regemente, bilaga B och uppgifter ur bilaga till protokoll, daterat 1830-06-09, samt Dalregementet, bilaga A och B.

Som framgår av tabell 3 fanns inte enbart skillnader mellan olika regementen, även inom respektive löntagarkategori vid samma regemente fanns sådana. Det heterogena indelningsverket i 1820-talstappning var därmed inte enbart en fråga om skiljaktig ekonomisk utveckling på regional nivå. Betydande variationer fanns även högst lokalt. Detta gör det befogat att fråga sig huruvida indelningarna i realiteten någonsin varit någotsånär likvärdiga. Det ter sig därför sannolikt att skillnader i någon mån alltid funnits inom systemet, även om de nödvändigtvis inte var så stora från början.

Så långt kan därmed konstateras att löneförhållandena i högsta grad skilde sig åt under föreliggande undersökningsperiods slutskede. Några uppgifter som rör löpande intäkter finns som framgått inte, vilket gör en diskussion om systemets förändring över tid svår. Nedan skall jag emellertid göra ett försök att närma mig problemet genom att analysera de olika lönekomponenternas relativa bidrag, dels utifrån jordeböckernas normativa värden (kronovärderingen), dels utifrån de faktiska värdena 1827. Här får således jordeböckerna representera kronans bedömning av systemets utseende då det togs i bruk, medan Boställsuppskattningskommitténs uppgifter motsvarar systemets sena utseende. Förändringen över tid representeras således i de relativa värdenas förskjutningar. I diagram 4 nedan, representerar A-staplarna jordeböcksvärdena och B-staplarna Boställsavkastningskommitténs uppgifter.

Diagram 4. Relativ fördelning av officersindelningarnas lönekomponenter vid Upplands, Älvsborgs, Västerbottens och Dalregementet, enligt kronovärderingen (riksdaler specie, A) och boställsavkastningskommittén 1827 (riksdaler banco, B).

Källa: Bearbetning av KrA, indelningsverk och jordeböcker, vol. 8 (Dalregementet), vol. 73 (Upplands regemente 1780), vol. 78 (Västerbottens regemente 1779) och vol. 96 (Älvsborgs regemente 1780), samt Boställsavkastningskommittén 1827, Upplands regemente, bilaga A, Älvsborgs regemente, bilaga A och B, Dalregementet, bilaga A och B, samt Västerbottens regemente, uppskattningsprotokoll med bilaga, daterat 1830-06-09.

Anm. Västerbottens regementes löner bestod till 100 % enligt jordeböckerna av anslagna räntor. I praktiken kompletterades officersindelningarna efter hand med boställen (vars avkastning uttryckt i kronovärde inte finns angiven), en process som var avslutat omkring 1770. Här anges endast situationen vid undersökningsperiodens slut.

Som framgår om regementenas A-, respektive B-staplar jämförs med varandra, har varierande grader av förskjutningar inom lönesystemen inträffat, varav den mest centrala är boställsavkastningens ökade relativa betydelse. Orsakerna bakom förskjutningarna hos de olika regementena skiljer sig dock åt. Vid Upplands regemente var de anslagna räntorna förhållandevis förmånliga. De indelta räntornas minskade relativa andel beror här därmed i hög grad på att boställenas löneavkastning har ökat med tiden.

I Älvsborgs regementes fall rör det sig om att de indelta räntorna här inte hade samma förmånliga värdeutveckling som de uppländska spannmålsräntorna. Förskjutningarna härrör således här i högre grad från de indelta räntornas lägre värdebeständighet. Avkastningsökningarna från boställena var därför rimligen mer måttliga här än vad Älvsborgs regementes B-stapel låter antyda.

Även vid Dalregementet hade räntorna stagnerat i ungefärligen samma utsträckning som vid Älvsborgs regemente, men avlöningssystemet som sådant byggde här i lägre utsträckning på hemmansräntor. Framförallt är det

bostälernas avkastning som tycks ha ökat i högre utsträckning än vid något annat i studien ingående förband. Till del bör resultatet kunna förklaras med det i Dalarna praktiserade cirkulationsjordbruket, men också med det faktum att uppodlingen bitvis var mycket kraftig här. Maths Isacson uppger att åkerarealen i By socken ökade med 325 % från 1750 till 1850, eller från 1 175 till 5 000 tunnland. Produktionsökningen var emellertid större än arealökningen, närmare bestämt 500 %. En viktig anledning bakom denna expansion, menar han stod att finna i att jordbruket fått stå tillbaka för bergsbruket som drabbades av avsättningsproblem under slutet av 1700-talet. Spannmålspriserna var emellertid goda, vilket gjorde att tidigare ledig areal kunde tas i anspråk för jordbruksnäringen.²⁹ Det är givetvis problematiskt att låta utvecklingen i By socken vara representativ för samtliga av Dalregementets boställen, men det förefaller inte heller otroligt att anta att dynamiken varit åtminstone liknande för många av dem.

Vid Västerbottens regemente, framstår bostälernas relativa vikt som förhållandevis stor. Emellertid sammanhänger resultatet, liksom vid Älvsborgs regemente snarare med att räntornas bidrag krympt över tid – en följd av en förhållandevis stor andel penningräntor.

Ett annat indicium på att i synnerhet bostälernas avkastning väsentligen förökats i förhållande till situationen då det yngre indelningsverket etablerades är att arrendesummorna vid Upplands regemente under 1820-talet låg väsentligen högre än det värde som bäst kan sägas motsvara bostälernas ursprungligen bedömda skattekraft. De genomsnittliga arrendesummorna låg omkring två till tre gånger högre än boställsräntornas genomsnittliga värden, förvandlade efter markegång. Dessa arrenden följde i övrigt väl 1799 års arrendeförordning som i allt väsentligt reglerade boställsarrendena från och med 1805.³⁰

Den trend som således tydligt låter sig utläsas är därmed att avkastningen från boställen kom att få en större *relativ* betydelse i de indelta officerarnas löner. Även givet det faktum att kronovärdesättningen redan på 1690-talet måste ha varit behäftad med osäkerheter, måste boställsintäkternas över tid ökade betydelse anses vara ställda utom allt rimligt tvivel. Det enda andra rimliga alternativet till denna tolkning vore att Karl XI:s förvaltning varit gravt oförmögen att inventera statens gripbara resurser och varit drabbad av närmast episk diskalkuli.

²⁹ Isacson, 1979, s. 168–169. Produktionsökningen mättes i ”ren säd”, det vill säga avkastning från spannmål, potatis och ärter, omräknad till spannmål.

³⁰ Detta mått är givetvis ungefärligt och lämpar sig bäst för Upplands regemente. Vid de andra förbanden i urvalet, i synnerhet Älvsborg och Västerbotten (som i och för sig inte har några kronovärden angivna), var andelen penningräntor så hög att resultatet på grund av inflationseffekter skulle bli intetsägande med samma metod.

Det viktigaste resultatet är att avkastningen från boställena över tid blev mer betydelsefull i förhållande till de anslagna räntorna. En fråga är då hur detta överskott skapades i praktiken.

Löntagarnas produktion av lönededel: boställsdriften

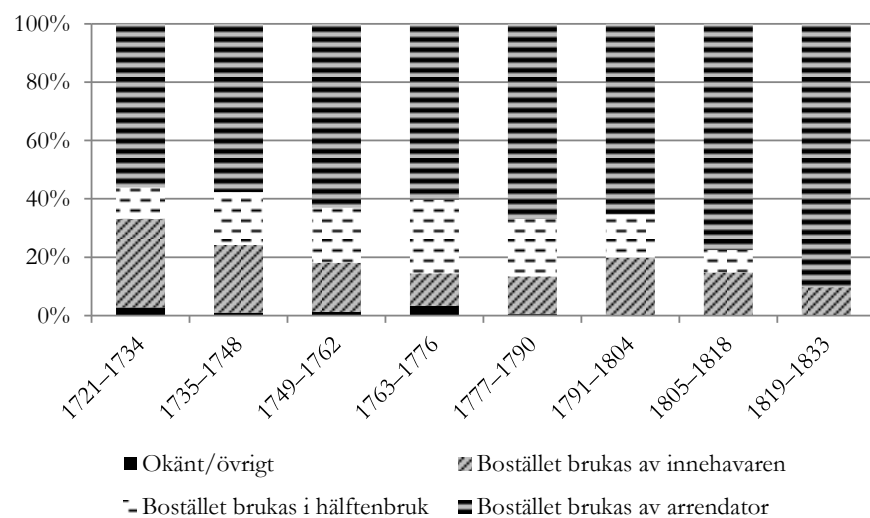
Hur drevs boställena? Svaret ger insikter i hur lönesystemet fungerat institutionellt. Drevs boställena huvudsakligen av deras löntagare, eller var de utarrenderade? Präglades driften av regionala variationer eller var mönstren homogena? Svaren på sådana frågor lämnar inte minst närmare upplysningar om boställsarrangörernas och andra brukares villkor. Dessa aktörer måste dessutom betecknas som indelningsverkets mer okända figurer.

Den traditionella bilden av de indelta löntagarnas förehavanden på sina boställen – och då i synnerhet sådana som var officerare – har varit positiv. Ofta har hävdats att de varit föregångsmän på en rad områden. Så är en vanlig uppfattning i det svenska forskningsläget att löntagarna med deras boställen varit såväl administrativt, agrart som kulturellt ledande centra i lokalsamhället.³¹

Analysen av boställenas drift har delats upp på fyra olika kategorier, närmare bestämt arrenden, hälftenbruk, drift i löntagarens egen regi samt driftsår då brukningsformen är okänd.

³¹ För en översikt över dessa ståndpunkter, se Ulväng, 2002, s. 178 och där anförd litteratur.

Diagram 5. Driftsformernas utbredning vid Upplands regementes 28 officersboställen 1721–1833

Källa: Databasen Upplands regemente 1721–1833.

Som framgår av diagram 5 var arrenden den enskilt vanligaste driftsformen vid Upplands regementes officersboställen. Redan från undersökningsperiodens början drevs boställena till omkring 60 % genom arrendeförfarande för att under slutet av perioden öka till mellan 80 % och 90 %. Arrendena ökade under de sista tre decennierna huvudsakligen på hälftenbrukets bekostnad, mest sannolikt en effekt av att arrendena formaliserades och institutionaliserades 1805. Något entydigt samband mellan den agrara revolutionen som sådan och valet att arrendera ut bostället, tycks i alla händelser inte finnas. Det har varit förhållandevis vanligt under hela undersökningsperioden.

Tydligt är också att tillbakagången av löntagardrivna boställen inleddes långt tidigare, från redan beskedliga nivåer. För Upplands regementes del är det således svårt att se några agrara föregångsmän; om sådana fanns var i sådana fall andra än de indelta löntagarna som var det.

Den tid löntagarna förfogade över sina boställen, dikterades i huvudsak av befodringsgången, vilken i synnerhet för de lägre officerarna ofta var kort. Frågan är då hur besittningstiderna såg ut för boställets arrendatorer och hälftenbrukare. Detta visas i tabell 4 nedan.

Tabell 4. Medeltid (år, aritmetiskt medelvärde) fördelat över driftsformerna arrende, hälftenbruk och då boställets drivs i löntagarens egen regi vid Upplands regemente 1721–1833.

Driftsform	1721–1833	1721–1780	1781–1833	Förändring
Brukar i egen regi	3,8 (N=136)	3,6 (87)	4,1 (49)	+14 %
Hälftenbruk	3,0 (N=157)	2,8 (117)	3,7 (40)	+32 %
Arrende	4,2 (N=521)	3,8 (308)	4,7 (213)	+24 %

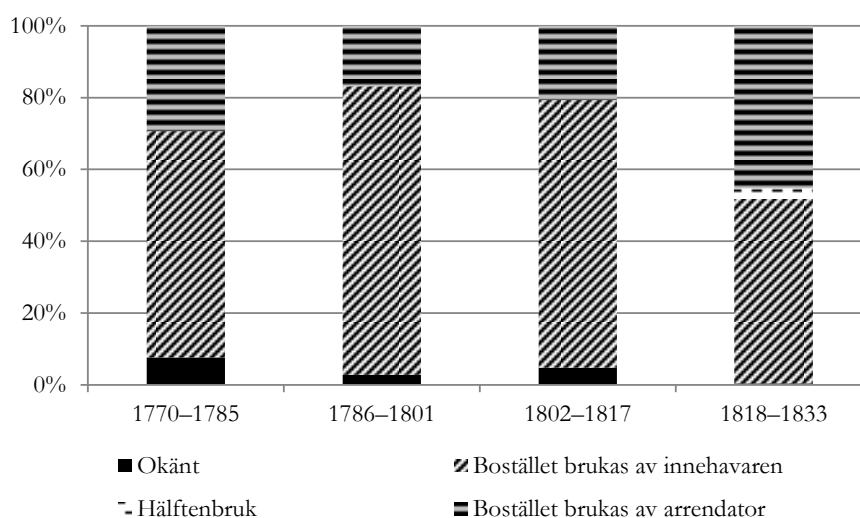
Källa: Databasen Upplands regemente 1721–1833.

Som framgår av tabell 4 ökade brukningstiderna marginellt mellan undersökningsperiodens tidigare hälft och dess senare. De brukningsperioder som ännu inte avslutats då undersökningsperioden upphörde, var emellertid ännu längre. Snitttiden på dessa ännu inte avslutade arrendeperioder var nästan åtta år. Resultaten som sådana säger oss emellertid inte särskilt mycket om de inte relateras till andra bönders villkor.

Jonas Linström har bidragit med uppgifter som kan tjäna som jämförelse. Hans material bygger på förhållandena i Björskogs socken i Västmanland och avser perioden 1640–1779. Även om perioden inte riktigt överensstämmer med föreliggande undersöknings är den inte desto mindre intressant såtillvida att den närmare är nedbruten på olika typer av brukare. I Lindströms material framkommer att skattebönder och akademibönder synes ha haft de mest stabila brukningsförhållandena. Respektive grupp brukade sina gårdar i snitt 16 år. För frälseböndernas del låg brukningstiden i snitt på omkring tio år, medan kronoböndernas var omkring åtta år. Brukarna av olika slags boställen i socknen, hade i snitt 4,8 år långa brukningstider.³² Mot bakgrund av dessa resultat förefaller mönstren för Upplands regemente stämma rätt väl överens med Lindströms resultat. Bakom detta mönster finns förmodligen flera skäl. Ett viktigt sådant var att arrendekontrakten ofta miste sin giltighet då en ny löntagare tillträdde indelningen. Vid Västerbottens regemente var bilden emellertid en annan, något som framgår av diagram 6 nedan.

³² Lindström, 2014, s. 67.

Diagram 6. Driftsformernas utbredning vid 13 av Västerbottens regementes officersboställen 1770–1833.

Källa: Databasen Västerbottens regemente 1770–1833.

Som framgår uppvisade Västerbottens regementes brukarmönster radikalt avvikande drag. Det mest iögonfallande är den höga grad i vilken löntagarna själva drev sina boställen. Det kan konstateras att benägenheten att arrendera ut boställena var störst vid fänriks- och löjtnantsboställena, ett mönster som för övrigt iakttagits vid Upplands regemente. I snitt var de åtta i studien ingående sådana boställena som var utarrenderade vid Västerbottens regemente, utarrenderade under närmare 23 av undersökningsperioden 64 år. Motsvarande uppgift för de fyra undersökta kaptensboställena låg på omkring elva år.³³ Även om arrenden var betydligt mer ovanliga vid Västerbottens regemente i jämförelse med Upplands, så delade regementena åtminstone denna strukturella likhet. Orsaken bakom detta måste närmast sökas i den höga ombytligheten på dessa indelningar, vilket var en följd av tjänstesystemets utformning.

Skillnaderna blir än tydligare om arrendenas genomsnittliga löptider jämförs. Den komparation som i sammanhanget är lämpligast att göra är mellan Västerbottens regementes underlag och perioden 1781–1833 för Upplands regementes vidkommande. Vid Västerbottens regemente var det aritmetiska medelvärdet för arrendeperioderna 2,2 år.³⁴ Vid Upplands regemente var de vid ungefärligen samma period 4,7 år.

En ledtråd som förklarar skillnaderna, kan man få om arrendatorerna vid Västerbottens regemente närmare studeras. Omkring 70 % av dem var nämligen

³³ Databasen Västerbottens regemente 1770–1833.

³⁴ Databasen Västerbottens regemente 1770–1833.

själva officerare vid regementet. Vanligen var dessa löntagare som tidigare drivit bostället, men som sedan stannat kvar ytterligare ett par år efter sin befordran.³⁵ Dessa ”övergångsarrenden” kan sägas vara ett uttryck för att lönesystemet fungerade någorlunda i enlighet med ursprungsintentionerna. När löntagarna väl arbetat in sig på sina boställen, var det givetvis svårare att lämna dem i brådrasket än om de, som ofta var fallet vid Upplands regemente, var utarrenderade.

Varför uppvisade då boställsdriften så olika mönster? En anledning skulle kunna tänkas vara de båda regionernas socio-geografiska läge. Tidigare studier av officerarna vid Upplands regemente har visat att de i hög grad – kanske i så hög utsträckning som 70 % – var män med andra intäktskällor än sina löneinkomster som officerare. De flesta förefaller i stor utsträckning ha ägt jord i en eller annan form.³⁶ Rimligen har dessa egendomar ägnats den primära uppmärksamheten, varvid boställena för mången upplandsofficer var att se som ett sidoåtagande. Det finns i och för sig ingenting som skulle motsäga att även Västerbottens officerare var jordbesuttna, men i sådana fall bör många av dem haft dessa på betydligt längre avstånd ifrån regementet.

En central slutsats är således att boställsdriften uppvisade olika mönster i olika delar av landet. I detta fall är det kanske inte särskilt förvånande; Upplands och Västerbottens regementen har valts ut därför att de ur olika aspekter var varandras motsatser. Det ena regementet var beläget i en utpräglad spannmålsregion med många herrgårdar och det andra i en av animalieproduktion dominerad trakt med många nybyggen. Resultaten är därför svåra att generalisera. Rimligtvis borde i det egentliga Sverige upplandsliknande mönster även kunna iakttas vid förband belägna kring Mälardalen, Närkeslätten, Östgötaslätten, Skåne och delar av Västergötland.

Det indelta boendet

Indelningsverket skulle utöver löneandel även tillhandahålla tjänstebostäder för dess löntagare. Detta var i sig inget unikt för de indelta delarna av krigsmakten. Även bland de till antalet färre värvade (kontantavlönade) enheterna, ingick inkvartering i förmånssystemet, såväl för soldaterna som för befälet. För detta ändamål skulle boställena vara försedda med ett karaktärshus, ett efter graden anpassad mangårdsbyggnad. Medan det vilade på löntagarna att se till att ekonomibyggnaderna underhölls och efter hand restes på nytt då de tjänat ut, var det kronan som bekostade karaktärshusen som var uppförda enligt särskilda typritningar.

Officerarna skulle bo på sina boställen, något som sammanhängde med att det var ett led i kronans och krigsmaktens kontrollambitioner. Till skillnad från

³⁵ Databasen Västerbottens regemente 1770–1833.

³⁶ Thisner, 2007, s. 184–186.

de värvade, urbant förlagda delarna av krigsmakten, var de indelta förbanden utspridda över betydligt större ytor, vilket var en konsekvens av den decentraliserade underhållslösningen. Kronan ville därför ha sina officerare på boställena för att säkerställa att förbanden i händelse av ofred snabbt skulle kunna mobiliseras. Arrangemanget kan liknas vid ett slags permissionsförbud.³⁷

Därutöver fanns en disciplinär dimension nedåt i organisationen, gentemot manskapet. Officerarna skulle inte bara hålla soldaterna ”under behörige exercitier och övningar utan ock i all övrig uppsikt och aga”.³⁸ Åsikten hängde samman med den tidigmoderna krigsmaktens patriarkala uppfattning om förhållandet mellan befäl och soldater. Enligt denna skulle officerarna vaka över sina soldater på samma sätt som en husbonde över sitt hushåll.³⁹ Bostället skulle därmed utgöra en hörnsten i en patriarkal militär ordning. En fråga i detta sammanhang är då vilka förutsättningarna för detta egentligen var. I vilken utsträckning fanns exempelvis mangårdsbyggnaderna?

Bristen på karaktärshus för officerare rörande hela den svenska och finska indelta armén under perioden 1776–1807, har nyligen undersökts av Christopher Arunasalam. Hans studie visar att det var mycket vanligt att sådana saknades och att det dessutom var ett fenomen som blev vanligare med tiden. År 1776 uppger han att omkring 35 % av alla officersindelningar saknade sådana hus, år 1807 var det hälften av dem. Hans resultat visar också att bristerna var ojämnt fördelade. Hårdast drabbat var därvidlag Finland.⁴⁰

Om karaktärshus saknades skulle istället inkvarteringspengar betalas ut. Dessa medel var generellt för snålt tilltagna och förefaller inte ha räckt särskilt långt som kompensation, något som i sig talar för att detta var en billigare lösning för kronan än att ägna sig åt byggenskap.⁴¹

Hur såg då löntagarnas boendemönster ut? Nedan visas den bedömda boendegraden, satt i relation till brukningsmönstren vid Upplands regemente.

³⁷ Ågren, 1922, s. 57, Gerhardsson, 1997, s. 70–71.

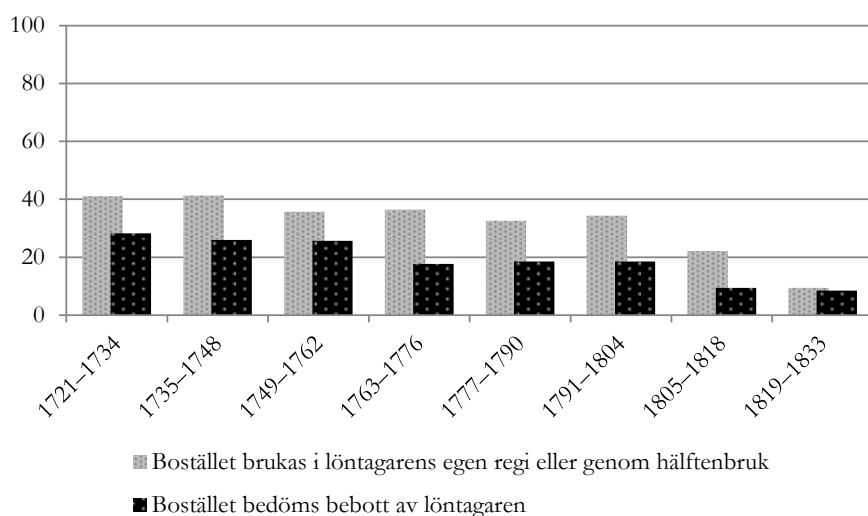
³⁸ Ågren, 1922, s. 57.

³⁹ Wirilander, 1964, s. 77, Gerhardsson, 1997, s. 69, Ulväng, 2002, s. 176.

⁴⁰ Arunasalm, 2013, s. 128–129.

⁴¹ Thisner, 2007, s. 110–111, Arunasalam, 2013, s. 126.

Diagram 7. Bedömd boendegrad vid Upplands regementes officersboställen (exklusive kaptenskapen) 1721–1833, procent av driftsår

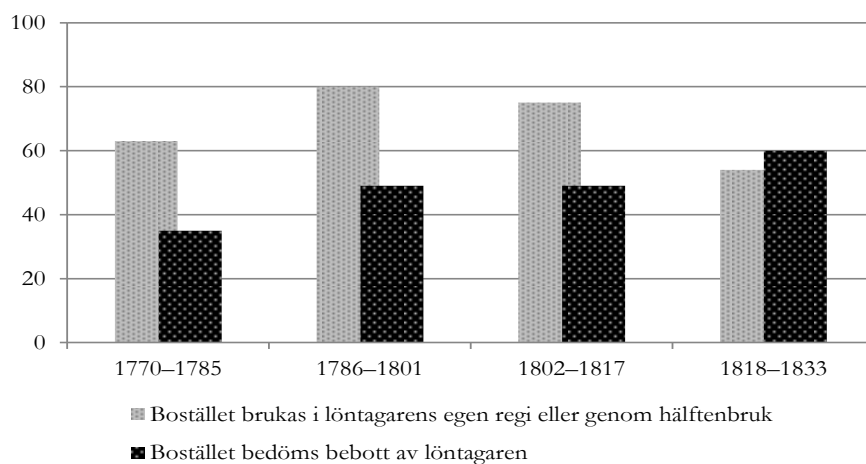
Källa: Databasen Upplands regemente 1721–1833 och diagram 5:2.

Anm.: uppgifterna för bostälernas driftsformer rör samtliga 28 boställen, medan bedömningen av boendeförhållandena exkluderat kaptenskapen.

Det viktigaste resultatet som diagram 7 visar är att de uppländska officerarna i förhållandevis ringa utsträckning tycks ha bebott sina boställen. Faktum är dessutom att beboendegraden var lägre än tillgången på karaktärshus som vid detta förband saknades vid omkring hälften av fallen. Mönstren måste förklaras på andra sätt, närmare bestämt sociogeografiska. Uppland var rikt på herrgårdar och många av officerarna var välbeställda män. Rimligen har de funnit ett ståndsmässigt boende på annan plats än bostället, i vilket fall som helst tycks det indelta boendet inte ha varit särskilt eftertraktat.

Hur såg då de generella mönstren ut vid Västerbottens regemente under den period regementet var någorlunda komplett med boställen?

Diagram 8. Bedömd boendegrad vid 13 av Västerbottens regementes officersboställen 1770–1833, procent av driftsår.

Källa: Databasen Västerbottens regemente 1770–1833 och diagram 5:4.

Som framgår av diagram 8 avviker boendemönstret vid Västerbottens regemente ifrån det vid Upplands regemente i så måtto att boställena åtminstone i 50 % av driftsåren tycks ha bebotts av sina innehavare, vilket är betydligt högre än vid Upplands regemente. En tänkbar anledning bakom detta mönster är givetvis att de ståndsmässiga alternativa boendemöjligheterna på trakten var långt mer lästräknade än i Uppland. Många officerare i Västerbotten hade förmodligen också betydligt längre till sina egna gårdar än de uppländska kollegorna. Det var trots allt skillnad på att ha en gård i grannhäradet, än att som fallet torde ha varit för mången västerbottensofficer, ha den liggande i en annan landsända.

Vad betyder då dessa resultat i ett större perspektiv? Mot bakgrund av det förhållandet att många boställen faktiskt saknade karaktärshus, är frågan befogad att ställa om inte indelningsverket som inkvarteringslösning redan från början var eller åtminstone blev för dyr kronan att upprätthålla för officerarnas vidkommande. När därtill kom att många löntagare inte nödvändigtvis tycks ha uppskattat den indelta inkvarteringen, måste rimligen investeringsbenägenheten ha minskat ytterligare. Mycket tyder alltså på att löneindelningsverkets tjänstebostäder de facto befunnit sig under avveckling betydligt tidigare än den milstolpe som 1833 års lönereglering brukar utpekas som.

Ytterligare en aspekt som förtjänar närmare uppmärksamhet rör bostället och officerens boende i förhållande till en politisk-militär kontrollordning. Under det sena 1600-talet avsåg kronan med Karl XI som en av dess främsta förespråkare, att upprätthålla en patriarkal militär ordning även vid landsbygdens förband. Detta förutsatte att de fysiska avstånden till officerarna inte var alltför stora. Utvecklingen under 1700-talet rörde i sådana fall ett annat

förhållningssätt. Bilden av ett militärt husbondevälde – åtminstone såsom det idealt skulle komma till uttryck i den fredstida vardagslunken – måste på grundval av dessa resultat rimligen justeras för många av de indelta förbanden. Däremot inte sagt att denna idé fortfarande kanske kunde vara fast rotad i andra sammanhang, såsom under kronoarbeten och övningar. I jämförelse med Karl XI:s dekret antyder praktiken under 1700-talet efter det stora nordiska kriget i alla händelser något annat.

Ett sista område som bör beröras med denna studies resultat i åtanke är uppfattningen om de indelta officerarna som med sitt boställe i centrum, i likhet med prästerskapet, skall ha utgjort ett slags kulturella centra. Det kan, beroende på vilken betydelse man nu lägger i begreppet, enbart sägas ha haft förutsättningar för sig i områden som Västerbotten, där boställena till åtminstone hälften var bebodda av sina löntagare. Huruvida löntagarna hade ett sådant inflytande i lokalsamhället och vad de i sådana fall bidrog med, ligger emellertid utanför denna studies ramar. För ett regemente som Upplands regemente är emellertid denna uppfattning helt enkelt felaktig. Om löntagarna i högst begränsad utsträckning drev sina boställen i egen regi och i ännu lägre grad bebodde dem, är det uppenbart att boställena och deras innehavare knappast kan tillskrivas en sådan roll. Troligen gäller detta också de regementen, vars indelningar fanns i mer tätbefolkade bygder med ett vitalt högreståndsliv.

Sammanfattningsvis

Huvudfrågan för detta bidrag var *hur* fungerade befälets indelning (det militära löneindelningsverket) som lönesystem under perioden 1721-1833? För det första kan konstateras att de indelta lönerna var sammansatta på olika sätt, vanligen varierade andelen anslagna hemmansräntor och boställsräntor mest. Hemmansräntornas sammansättning skiljde sig därutöver åt, varvid spannmålsräntor var förmånliga, medan penningräntorna istället urholkades genom inflation. Detta resultat stämmer väl överens med tidigare forskning.

Studien har också visat att intäkter från boställen blev mer betydelsefulla, ett resultat som väl låter sig kopplas samman med den agrara revolutionen. Beroende på indelningarnas sammansättning, räntornas art och boställets utveckling, uppstod över tid oförutsedda löneskillnader. Troligen har emellertid löneindelningsverket i praktiken aldrig varit i stånd att producera enhetliga löner. Ett första viktigt resultat är således att systemets ekonomiska "output" var heterogent och förmodligen så i ökande grad med tiden.

Studien har också visat att detta lönesystem på olika sätt byggt på marknadsintegration för att omvandla naturaskatterna och boställets

produktionsresultat till reda pengar. Denna marknadsintegration har förmodligen inte skiljt sig åt från det övriga samhällets behov i någon nämnvärd utsträckning.

Analysen av hur boställena drevs visar också på stora skillnader, låt vara att Upplands och Västerbottens regementen som fått spegla detta, var något av varandras motsatser. Vid Upplands regemente drevs boställena huvudsakligen genom arrendeförfarande, ett mönster som var vanligt perioden igenom. Den agrara revolutionen tycks därvidlag inte ha spelat någon avgörande roll för valet av driftsform. Även på detta område kan marknadsintegration i olika former iaktas, närmare bestämt den som involverat jordmarknaden.

Löneindelningsverket som inkvarteringslösning har utpekats som intressant att närmare undersöka, dels eftersom boendet ingick som löneförmån, dels eftersom officerarnas boende var en del av en disciplinär ordning. Tidigare forskning har emellertid visat att kronans möjligheter att försörja boställena med mangårdsbyggnader var bristfällig. Det indelta boendet tycks heller inte ha varit särskilt populärt bland löntagarna. Vid Upplands regemente var boställena bebodda i omkring 20 % av driftsåren, medan en uppskattning för Västerbottens regementes vidkommande istället pekar på tal på omkring 50 %. Förklaringen bakom skillnaderna sammanhänger med största sannolikhet med att tillgången på alternativa ståndsmässiga boendemöjligheter var väsentligen större i Uppland än i Västerbotten. Av det karolinska enväldets ursprungsintentioner på området återstod i praktiken inte särskilt mycket.

Studiens vidare betydelse

Här kommer jag att behandla ett antal aspekter som jag menar är värda att lyfta fram för diskussion eller föra fram som förslag för vidare forskning. Den första rör indelningsverkets relationer med det omgivande samhället. Systemet kan som framgått betraktas som ett naturasystem. Däremot är det betydligt mer tveksamt om det också kan betraktas som ett naturahushållningssystem. Indelningsverkets räntor och avkastningen från boställena har nämligen i hög grad omsatts på olika marknader.

Detta gäller i varierande grad också boställena, som i de fall de arrenderats ut, innebar involverandet av en jordmarknad. Enligt gängse kronologi utarrenderades boställena av regementena i en mer organiserad form från och med 1833. Som framgått av föreliggande studie utarrenderades emellertid boställena vid Upplands regemente redan från 1720-talets början i hög utsträckning. I praktiken påminde här redan 1720-talets förhållanden mycket om en ordning som man menat vara kännetecknade för dess sena funktionssätt under 1800-talet.

Det till synes ålderdomliga systemet har således existerat inom ramen för en ekonomi med en högre kommersialiseringsgrad än vad indelningsverkets yttre drag antyder. Anledningen bakom den särpräglade lösningen har man menat

sammanhånga med överskottets strukturella utseende; indelning blev en smidigare lösning än en mer centraliserad skatteuppbörd. Givet att ekonomins marknadsintegration ändå var förhållandevis hög, vore det väl värt att närmare skärskåda den tolkningen. Kanske skall indelningsverkets rationalitet istället förstås mot bakgrund av förvaltningens prestanda och inte i första hand överskottets struktur? Något som därutöver pekar på att indelning inte var den enda möjliga vägen att gå, är att det parallellt med indelningsverket funnits institutioner som hanterat naturainkomster utan att för den sakens skull decentralisera dem i sådan utsträckning som inom indelningsverket, såsom exempelvis Uppsala universitet. För att hårdra hypotesen något var det inte främst överskottets art det var fel på, utan den svenska förvaltningens kapacitet.

Detta leder över till en diskussion av den svenska staten och dess effektivitet i resursmobiliseringshänseende, i synnerhet de resurser som kontinuerligt extraherades inom riket. Som framskyttat var ett av den svenska statens instrument för att värdera och fördela resurserna, nämligen kronovärderingen, ett trubbigt, ofta missvisande och bitvis godtyckligt mått. Att kronovärdena troligen aldrig speglar reella priser och att de med tiden alltmer förlorade kontakten med den reala ekonomin är välkänt. Justeringar och jämkningar av olika fastigheters bedömda avkastning skedde förvisso för det yngre indelningsverkets del, främst under 1690-talet, men det var alltjämt med hjälp av samma instrument som detta uttrycktes. Den största förändringen skedde i samband med 1776 års myntreform och hade då främst betydelse för penningrätorna. Man måste därför fråga sig vilket informationsvärde kronovärderingen egentligen hade för kronan och vilka konsekvenser det fick då rikets resurser uppskattades och allokerades. Var det ens möjligt att effektivt utnyttja rikets resurser om möjligheterna att korrekt beskriva dem saknades?

Måhända är systemets egenheter ändå möjliga att förstå; eftersom endast få av skattesystemets resurser drogs in och konsumerades centralt, behövde kronan inte nödvändigtvis ha dem i ett ordentligt grepp heller. På central nivå kunde man därför blunda för systemets diskrepanser på regional och lokal nivå. Detta understryker om inte annat att begrepp som exempelvis maktstat, skattestat eller engelskans *Fiscal-Military State* som använts för att beskriva den tidigmoderna svenska staten, måste användas med stor precision, eftersom en del av begreppens implicita konnotationer riskerar att bli vilseledande.

Det yngre indelningsverket följde ett redan etablerat mönster, nämligen dess föregångare i det äldre indelningsverket. Det är inte säkert att det yngre indelningsverket var lika ändamålsenligt i förhållande till den samhällsekonomiska kontexten som dess föregångare en gång möjligen var. Konsekvenserna av den valda lösningen på 1680-talet kan hypotetiskt antas ha lett till att man fortsatte på en väg där effektiviseringstrycket från centralt håll hölls tillbaka. Väl på plats stimulerade den heller inte reformer för att optimera systemet, exempelvis genom

genomgripande institutionella förändringar. Något som talar för det är att de reformer som genomfördes under 1800-talet, troligen hade varit möjliga att genomföra långt tidigare, såsom exempelvis boställsarrändenas formalisering och den senare centraliseringen till regementsnivån av exempelvis arrendeintäkter. Det var inte ekonomin, som ibland hävdats, som hämmades av indelningsverket, men däremot möjligen drivkrafterna till förvaltningens vidare effektivisering. Som tidigare forskning visat hade systemet klara vinnare, men det var inte i första hand räntetagarna och kronan, utan räntegivarna. Otvivelaktigt var det den allt mer förmånliga position som skattebönderna fick, som förklarar indelningsverkets långa kontinuitet och inte i första hand dess effektivitet som resurssystem.

I alla händelser erbjuder det sätt, på vilket indelningsverket konstruerats, till reflektioner kring den sena, idealt sett självförsörjande, militärstaten. Skillnaderna mellan löneindelningsverkets formella organisation och dess faktiska funktionssätt pekar om inte annat på att ett behov av ytterligare problematisering av den tidigmoderna svenska statens hantering av de resurser den kontinuerligt mobiliserade föreligger. Därutöver framstår de konsekvenser som valda institutionella lösningar fick för statens manöverutrymme och dess vidare utveckling som angelägna områden för ytterligare problematisering.